श्रीमहेन्द्रनाथगुप्तविरचितम्

श्रीश्रीरामकृष्णकथामृतम्

अनुवादकः– स्वामी वेदार्थानन्दः

काशीपुरोद्याने श्रीयुक्तनरेन्द्रप्रभृतिभक्तैः सह, नरेन्द्राय भक्तिज्ञानयोगयोः समन्वयोपदेशः।[१]

फाल्गुनशुक्लषष्ठीकः

प्रथमपरिच्छेदः

ठाकुरः श्रीरामकृष्णः काशीपुरोद्याने सभाप्रकोष्ठे भक्तैः सह समुपस्थितः। रात्रिः। प्रायेण अष्टवादनं स्यात्। प्रकोष्ठे नरेन्द्रः, शशी, मास्टरः[२], वृद्धगोपालः, शरत्[३] च। अद्य बृहस्पतिवासरः १२९२ तमस्य बङ्गाब्दस्य फाल्गुनस्य अष्टाविंशं दिनम्। फाल्गुनमासस्य शुक्लषष्ठी तिथिः। १८८६-तमस्य क्रिस्तुवर्षस्य मार्च्-मासस्य एकादशं दिनम्।

ठाकुरः रुजति। कञ्चित् कालं शयानो वर्तते। भक्ताः पार्श्वे उपविष्टाः सन्ति। शरत् समुत्थितः सन् वीजयति। ठाकुरः रोगविषये कथयति।

श्रीरामकृष्णः– "भोलानाथस्य सविधं गम्यते चेत् तैलं दास्यति। अपि च कथङ्कारं तल्लेपनीयमिति स बोधयिष्यति।"

वृद्धगोपालः– "एवञ्चेत् श्वः प्रातर्वयं गत्वा आनयामः।"

मास्टरः– "अद्य कोऽपि गच्छति चेत् स बोधयेत् खलु।"

शशी– "अहं गन्तुं शक्नोमि ।"

श्रीरामकृष्णः– (शरदं दर्शयन्) – "स गच्छतु।"

शरत् कियतिचित् समयेऽतीते दक्षिणेश्वरमन्दिरस्य कर्मचारिणः[४] श्रीमतो भोलानाथमुखोपाध्यायस्य सकाशात् तैलम् आनेतुं गतः।

ठाकुरः शेते। भक्ताः निश्शब्दम् उपविशन्ति। ठाकुरः झटिति उत्थाय[५] उपाविशत्। नरेन्द्रम् अभिसम्बोध्य भाषते।

श्रीरामकृष्णः– (नरेन्द्रं प्रति) – "ब्रह्म अलेपम्। त्रयो गुणाः तस्मिन् सन्ति । किन्तु तद् निर्लिप्तम्।"

"यथा वायौ सुगन्धो दुर्गन्धश्चेति द्वयमपि अनुभूयते। किन्तु वायुः निर्लिप्तः[६]। काश्यां शङ्कराचार्याः पथा

---

१ १२९२-तमबङ्गाब्दस्य फाल्गुनस्य अष्टाविंशं दिनम्। फाल्गुनशुक्लषष्ठी तिथिः। १८८६-तमक्रिस्तुवर्षस्य मार्च्-मासस्य एकादशं दिनम्।

२ मास्टर् (Master) इत्यस्य तु अर्थबुद्ध्या आचार्यः इत्यनुवादः चिकीर्षित आसीत्। तथाऽपि संज्ञाबुद्ध्या यथामूलमेव अत्रापि प्रयुज्यते। विभक्तियोजने सौकर्याय अकारान्तत्वं सम्पादितम्। सकारस्य षत्वं बलादेव निरुद्धम्, सकारश्रवणस्यैव अभीष्टत्वात्।

३ स्वामी सारदानन्दः (१८६५-१९२७)। पूर्वाश्रमे श्रीमान् शरच्चन्द्रः चक्रवर्त्ती। पुरुषविशेषस्य संज्ञेति अत्र शरद् इत्यस्य पुंलिङ्गता। ऋतुविषयकश्चेदेव (i.e. autumn) यथाप्रसिद्धि स्त्रीलिङ्गं स्यात्। रूपाणि तु समानानि।

४ मूलस्थस्य —মুহুরী (a clerk) इति शब्दस्य स्थाने कर्मचारी इतीह प्रयुक्तम्।

५ —शय्यातः पूर्वकायमुत्थाप्य' इत्येतावदेव विवक्षितम्, न तु पद्भ्यां स्थितिं कृत्वेति।

६ नैयायिकादीनां लोकदृष्ट्यनुसारिणां दार्शनिकानां मतेनापि गन्धः पृथिवीगुणः, न स वायोः स्याद् इत्येतदपि प्रसङ्गतः स्मर्तव्यम् ।

गच्छन्ति स्म। चण्डालो मांसभारं वहन्नागतः सहसाऽस्पृशत्। शङ्कराः अवदन् – कथम् अस्पृशः![७] चण्डालोऽवदत् – भगवन्, न त्वं माम् अस्पृशः, न वाऽहं त्वाम् अस्पृशम्! आत्मा निर्लिप्तः। त्वं स एव शुद्ध आत्माऽसि ।"

"ब्रह्म च माया च। ज्ञानी मायां सन्न्यस्यति।"

"माया आवरणरूपा। इह पश्यत[८], अनेन अङ्गवस्त्रेण[९] अन्तरालं करोमि। नेदानीं प्रदीपालोको दृश्यते।" ठाकुरः अङ्गवस्त्रं स्वस्य भक्तानाञ्च मध्येऽगृह्णात्। वदति – "इह पश्यत, मम मुखं न सम्प्रति दृश्यते।"

"यथाऽवादीद् रामप्रसादः[१०] – मशकजालम् उद्धृत्य पश्य…"

"भक्तस्तु मायां न परित्यजति। महामायां पूजयति। शरणागतः सन् वदति – —मातः, मार्गं देहि। त्वयि मार्गाद् अपसृतायां ब्रह्मज्ञानं भवेद्' इति। जाग्रत्, स्वप्नः, सुषुप्तिश्चेति तिस्रोऽवस्थाः[११] निराकुर्वन्ति ज्ञानिनः। भक्तास्तु इमाः सर्वाः अवस्थाः अङ्गीकुर्वन्ति – यावद् —अहम् 'अस्ति[१२] तावत् सर्वमस्ति।"

"यावद् —अहम् अस्ति तावत् पश्यति यत् माया, जीवजगत्[१३], चतुर्विंशतिः तत्त्वानि चेत्येतत् सर्वं स एवाभवद् इति!"

नरेन्द्रप्रभृतयः तूष्णीं वर्तन्ते।

"मायावादः शुष्कः। किमवदम्, वद तावत्।"

नरेन्द्रः– "शुष्कः।"

श्रीरामकृष्णो नरेन्द्रस्य मुखहस्तं स्प्रष्टुम् आरभत[१४]। पुनरपि कथयति – "इदं सर्वं (नरेन्द्रगतं) भक्तस्य लक्षणम्। ज्ञानिनस्तु लक्षणमन्यत् – मुखं शरीराकृतिश्च शुष्कं[१५] भवति।"

"ज्ञानी ज्ञानलाभात् परमपि विद्यामायाम् आश्रित्य स्थातुं क्षमते – भक्तिः, दया, वैराग्यञ्च इत्यादिकं सर्वम् आश्रित्य स्थातुं क्षमते। अस्य उद्देश्यद्वयम् – प्रथमं तावत् लोकसङ्ग्रहो भवेदिति, द्वितीयन्तु रसास्वादनार्थम्।"

"ज्ञानी यदि समाधिस्थः सन् तूष्णीं वर्तेत तर्हि लोकसङ्ग्रहो[१६] न भवति। अतः शङ्कराचार्यैः —विद्याया अहम्' आश्रितः।"

"अपि च ईश्वरानन्दस्य भोगाय – सम्भोगाय – भक्तिभक्तादिकम् आश्रित्य वर्तते।"

"एष —विद्याया अहम्', एष —भक्तस्य अहम्' – नैतस्मिन् दोषोऽस्ति। —कुलीनोऽहम्' इत्यस्मिंस्तु दोषो भवति। तस्य दर्शने जाते बालकस्येव स्वभावो भवति। —बालकस्य अहम्' न कस्मैचिद् दोषाय। तद्यथा दर्पणगतं मुखं – न जनान् भर्त्सयते। दग्धा रज्जुः दर्शने हि रज्ज्वाकारा। फूत्कारमात्रेण सा विशीर्यते। ज्ञानाग्निना अहङ्कारो दग्धः। अथ कस्याप्यनिष्टं स न करोति। नाममात्रेण —अहम्'।"

---

७ त्वमिति कर्ता ।

८ न केवलं नरेन्द्रं प्रति, अपितु सर्वान् भक्तान् उद्दिश्य इदमुच्यत इत्यर्थं गृहीत्वा यूयमित्यत्र कर्ता कृतः।

९ अङ्गवस्त्रम् इत्येतत् "गाम्छा" इत्यस्य स्थाने प्रयुक्तम्।

१० श्रीमान् रामप्रसादसेनः (अष्टादशशतकीयः) – शाक्तसिद्धो विश्रुतो भक्तराट्। श्रीकालीभक्तैः सश्रद्धं सेवितानां बहूनां बाङ्लागीतानां कर्ता।

११ कर्मणि द्वितीयाविभक्तिः बोध्या।

१२ अत्र अहमिति शब्दः सर्वप्राणिनाम् अन्तःकरणगतस्य अहम्भावस्य वाचकः, अनुकृतिसिद्धः। अतोऽस्य प्रथमपुरुषत्वम्।

१३ —जीवानां जगद्' इति व्याख्येयम्, जडतत्त्वानां पृथग्ग्रहणात्।

१४ आरभत, आरभेताम्, आरभन्त, इत्यादीनि रूपाणि लङि।

१५ "नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्" (अष्टाध्यायी १.२.६९)। इतश्च - —शुष्कं मुखं, शुष्का च शरीराकृतिः' इत्यत्र —इदं शुष्कम्' इत्येकवचनं वा, —इमे शुष्के' इति द्विवचनं वा प्रयोक्तुं शक्यम्। लिङ्गन्तु नपुंसकमेव।

१६ मूले तु "লোকশিক্ষা" इति।

“नित्यप्राप्तेः परं पुनः लीलायां स्थितिः। यथा परं पारं गत्वा पुनः एतत्पारं प्रति आगमनम्, लोकसङ्ग्रहार्थम्, अपि च विलासार्थम् – आमोदार्थम्।”

ठाकुरः अतीव मृदुस्वरेण भाषते। कियत्कालं तूष्णीम् अभवत्। पुनरपि मक्तान् वदति – “शरीरस्यायं रोगः। किन्तु अविद्यामाया न प्रभवति![17] पश्य तावत् रामलालः, गृहम्, कुटुम्बम्[18] – किमपि मम मनसि नास्ति। कोऽसौ पूर्णः कायस्थः[19] तस्य कृते चिन्तयामि? न तु तेषां कृते चिन्ता भवति!”

“स एव विद्यामायाम् न्यक्षिपत्[20] – लोकहिताय, भक्तहिताय।”

“किन्तु विद्यामायाऽस्ति चेत् पुनरागन्तव्यं भवति। अवतारादि विद्यामायाम् आश्रयति[21]। स्वल्पाऽपि वासना वर्तते चेत् आगन्तव्यं स्यात्। पुनः पुनरागन्तव्यं स्यात्। सर्ववासनाक्षये मुक्तिः। भक्तास्तु मुक्तिं नेच्छन्ति।”

“यदि काश्यां कस्यापि देहत्यागो भवेत् तर्हि मुक्तिर्भवेत् – न पुनरागन्तव्यम्। ज्ञानिनां मुक्तिः।”

नरेन्द्रः– “तद्दिने महिमचक्रवर्त्तिनो[22] गृहं वयम् अगच्छाम।”

श्रीरामकृष्णः– (सहासम्) – “ततः?”

नरेन्द्रः– “स यथा शुष्कज्ञानी नान्यो दृष्टः!”

श्रीरामकृष्णः– (सहासम्) – “किमभवत्?”

नरेन्द्रः– – “गीतम् आलप्यतामिति अस्मान् अवोचत्। गङ्गाधरः[23] अगायत् –

श्यामनाम्नाऽऽगतप्राणा पश्यतीतस्ततः सखी।
दृश्यते तु तमालाख्यः पादपः पुरतस्तया॥[24] इति।

गीतं श्रुत्वाऽब्रवीत्[25] – “कुतस्तावद् ईदृग् गीतम्? प्रेमादिकन्तु न रोचते[26]। किञ्च सपुत्रकलत्रं निवसामि। तदीदृशं गीतमत्र कुतः?”

श्रीरामकृष्णः– (मास्टरं प्रति) – “भयं पश्यति नु?[27]”

✿ ✿ ✿

---

[17] मूले “শরীরের এই রোগ – কিন্তু অবিদ্যামায়া রাখে না” इत्यस्ति।

[18] मूले “পরিবার” इति। अतः पत्नी इत्यर्थोऽपि सम्भवति।

[19] श्रीमान् पूर्णचन्द्रघोषः (१८७१ - १९१३) विवक्षितः। मूले “কে না পূর্ণ কায়েত...” इति।

[20] मयि इति शेषः। मूले “তিনিই বিদ্যামায়া রেখে দিয়েছেন” इत्यस्ति। परमात्मविषयाद् अन्यत्र तु ईदृशानां मूलगतानां पूजनार्थकप्रयोगानां बहुवचनकरणेन अनुवादः कृतः, यथा शङ्कराचार्यविषये। तथैव संस्कृतेऽपि परम्परा। परमेश्वरस्य देवादीनाञ्च विषये पूजार्थे बहुवचनप्रयोगः संस्कृते न प्रायिकः।

[21] उभयपदित्वेऽपि इह परस्मैपदप्रयोगः तात्पर्यविशेषस्य व्यञ्जनाय।

[22] श्रीमान् महिमचरणः चक्रवर्त्ती (जन्मवर्षादि अनुपलब्धम्), श्रीरामकृष्णदेवे भक्तिमान् कश्चिद् आस्तिकः।

[23] स्वामी अखण्डानन्दः (१८६४-१९३७)। पूर्वाश्रमे श्रीमान् गङ्गाधरः गङ्गोपाध्यायः।

[24] यथामूलं प्रतिपदानुवादस्तु – “श्यामनाम्ना प्राणान् प्राप्य इतस्ततः पश्यति। सम्मुखे तमालवृक्षः दर्शनस्य विषयीभवति॥”

[25] महिमचक्रवर्त्ती इति शेषः।

[26] मह्यम् इति शेषः ।

[27] दृशिँर् प्रेक्षणे। लुङि मध्यमपुरुषे रूपाणि – अद्राक्षीः, अद्राष्टम्, अद्राष्ट।